

CROSSROADS BRABANT 40-45

Naam schrijver: Arnoud-Jan Bijsterveld

Hoofdonderwerp: De Jodenvervolging in Noord-Brabant¹

Deelonderwerpen: Joden; deportaties; kampen; onderduik

Hoofdvraag: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de vervolging van de Joden in Noord-Brabant en elders in Nederland?

Introductie

Op 28 augustus 1942 sloot zich het net rond de toen in Noord-Brabant verblijvende Joden. Een sluipend en geniepig proces, verhuuld in een schijn van wettigheid, had hen sinds de Duitse inval gemarginaliseerd, beroofd van burgerrechten en hen hun bezittingen ontstolen. Nu brak de laatste fase aan: die van deportatie naar doorgangs-, werk- en uiteindelijk vernietigingskampen. Die vrijdag 28 augustus 1942 moesten honderden Joden her en der in Noord-Brabant zichzelf melden op stations en andere verzamelplaatsen, om met bus en trein via 's-Hertogenbosch te worden afgevoerd naar Kamp Westerbork. In november 1942 volgde een regelrechte razzia en in april 1943 moesten de achtergeblevenen zich melden in Kamp Vught. In september van dat jaar werden de laatsten opgehaald en weggevoerd. Noord-Brabant werd 'Jodenvrij' verklaard. Alleen zij die waren ondergedoken, Joden in zogenaamde gemengde huwelijken en enkelingen die door de mazen van het bureaucratische net slipten en de dans waren ontsprongen, bleven achter.

Van de ongeveer 2.000 Joden die Noord-Brabant in mei 1940 telde – en in de maanden daarna moesten nog enkele honderden uit de kustgebieden zich gedwongen hier vestigen – overleefde uiteindelijk ongeveer de helft de vervolging en grootschalige vernietiging van de Europese Joden door het naziregime.

Waarin onderscheidde de vervolging van de Noord-Brabantse Joden zich van die in de rest van Nederland?

Betoog

Het aantal mensen met de Nederlands-Israëlitische godsdienst en/of van Joodse afkomst in Noord-Brabant groeide tussen 1930 en 1941 van 1.654 (0,2 % van de bevolking) tot 2.320, vooral als gevolg van de instroom van vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk. Lokale vluchtelingencomités van Joodse ingezetenen ontfermden zich over hun lot en wisten honderden zo niet duizenden door te geleiden naar België, Groot-Brittannië en verder. Anderen, vooral de meer welgestelden en degenen die hier zakelijke of familiebanden hadden, slaagden erin in de Brabantse steden een nieuw bestaan op te bouwen. Maar ook in Noord-Brabant, dat – ondanks het anti-judaïsme van de rooms-katholieke kerk² – eigenlijk bekend stond om zijn tolerante houding ten opzichte van de kleine Joodse minderheid, kregen zij te

¹ Met dank aan Ad van den Oord, Herman van Rens en Marc Verbeek voor hun waardevolle commentaar.

² Anti-judaïsme is afwijzing van de joodse religie; antisemitisme is Jodenhaat op grond van raciale en etnische vooroordelen.

maken met anti-Joodse uitingen en gevoelens. Vanaf 1940, onder het nazibewind, veranderde dat in regelrechte ontrecting en vervolging.

Na de Duitse inval zag een klein aantal Noord-Brabantse Joden kans om te vluchten via België naar Frankrijk en verder, of naar Engeland. Maar het merendeel zat in de val. De nood steeg voor sommigen zo hoog dat zij tijdens de oorlog een zelfverkozen dood prefereerden boven de dreiging van deportatie: er zijn dan ook de nodige gevallen van zelfdoding onder de Noord-Brabantse Joden bekend.

Ook de Noord-Brabantse Joden ontsnapten niet aan de eerste anti-Joodse maatregelen, die in 1940 van kracht werden: in oktober moesten alle ambtenaren een verklaring tekenen dat ze niet-Joods waren. Deze 'ariërverklaring' werd door de Noord-Brabantse ambtenaren massaal getekend. Dit leidde tot het ontslag van Joodse ambtenaren eind november 1940. In januari 1941 volgde de verplichte registratie van iedereen met één of meer Joodse grootouders. Om elkaar materieel en moreel te helpen richtten de Joden in december 1940 een zogeheten Joodsche Coördinatie Commissie (JCC) op, die ook onder de Noord-Brabantse Joden actief was. Ondertussen begon de bezettende macht ook met de registratie en geleidelijke onteigening van Joodse bedrijven, onroerend goed (huizen en landerijen) en vermogen. In Joodse bedrijven werd in het voorjaar van 1941 een *Verwalter* (beheerder) aangesteld, de opmaat tot confiscatie, verkoop en/of liquidatie in de loop van 1942 en 1943.

Vanaf mei 1941 werden de eerste beperkingen ingevoerd op de deelname van Joden aan het openbare leven: het werd hun verboden zwembaden, stranden, parken, restaurants, bioscopen en theaters te bezoeken. Vanaf augustus verschenen overal borden met 'Verboden voor Joden'. De Brabantse Joden werden meer en meer in eigen kring teruggedrongen en hoopten aan erger te ontkomen door er samen 'maar het beste ervan te maken'. Her en der werden de borden trouwens beklad en gestolen. Aan de andere kant deden Tilburgse NSB'ers in augustus 1941 mee aan een landelijke anti-Joodse actie en bekladden de synagoge en woonhuizen met hakenkruizen en Davidsterren; op de weg schilderden ze antisemitische leuzen.

In de zomer van 1941 werd het werkgebied van de Joodsche Raad voor Amsterdam uitgebreid naar heel Nederland. Ook in Noord-Brabant werden lokale afdelingen opgezet, vaak bestuurd door de vertegenwoordigers van de JCC. Ze meenden er vooral te zijn om de nood van de verarmende en ontrecte Joodse bevolking te lenigen maar werden steeds meer belast met het verstrekken van vergunningen: voor het bezoeken van hotels en restaurants, het organiseren van vergaderingen, om te kunnen reizen, allemaal zaken die in toenemende mate aan beperkingen werden onderworpen. Voor deze 'diensten' moesten de Joden speciale belastingen afdragen, die door de plaatselijke Joodsche Raad moesten worden geïnd. De talrijke medewerkers van de Raad – onder wie vaak de leiders van de plaatselijke Joodse gemeente – kregen een zogenoemde *Rückstellung* of *Sperre*, die hen 'tot nader order' vrijstelde van deportatie.

Vanaf september 1941 mochten Joodse kinderen niet langer naar gewone scholen. In de steden werden Joodse lagere schooltjes ingericht en vanaf 1942 moesten de middelbare scholieren naar het Joodsch Lyceum in 's-Hertogenbosch, dat door zo'n honderd leerlingen werd bezocht, tot het in 1943 zijn deuren moest sluiten. De helft van de leerlingen en de leraren zou de vervolging niet overleven.

In mei 1942 werd de Jodenster ingevoerd voor Joden boven de zes jaar. Zo werden de Joden nu ook zichtbaar gestigmatiseerd. Een maand later begon de daadwerkelijke vervolging: nadat in Berlijn was besloten dat in 1942 15.000 Nederlandse Joden uit Nederland moesten worden 'geëvacueerd' (spoedig

verhoogd tot 40.000), kregen de Noord-Brabantse burgemeesters op 26 juni 1942 de opdracht voor 14 juli een lijst aan te leveren van de in hun gemeente woonachtige Joden. Op basis van de in januari 1941 doorgevoerde registratie konden nu lijsten worden gemaakt van de Joden die in aanmerking kwamen voor *Auswanderung* (emigratie) en 'werkverruiming in het Oosten', zoals het eufemistisch heette.

Tussen 15 juli 1942 en 5 september 1944 vertrokken uit doorgangskamp Westerbork vrijwel wekelijks deportatietreinen met in totaal zo'n 60.000 Nederlandse Joden naar Auschwitz, waar ouderen en vrouwen met kinderen meteen na aankomst werden vergast. Jongens en mannen tussen de 15 en 55 jaar en jonge vrouwen maakten kans op selectie voor dwangarbeid. Zo zijn er tussen september en november 1942 nogal wat Noord-Brabantse Joodse mannen na selectie op het station van Cosel, 80 km voor Auschwitz, in het uitgebreide net van werkkampen rond Auschwitz terechtgekomen en daar onderworpen aan *Vernichtung durch Arbeit*. Tussen maart en juli 1943 reden de treinen ook naar vernietigingskamp Sobibor, waar vrijwel iedereen onmiddellijk na aankomst werd vergast. Hier werd ongeveer een derde van de gedeporteerde Nederlandse Joden vermoord, ruim 34.000 in getal. Onder hen zijn de kinderen, moeders en vaders van de twee kindertransporten uit Vught (6 en 7 juni 1943).

De eerste groep Joodse Noord-Brabanders die werd opgepakt en gedeporteerd, en wel op zondag 2 augustus 1942, waren de katholieke gedoopte Joden, een represaille voor het feit dat de aartsbisschop van Utrecht de zondag ervoor in de katholieke kerken een veroordeling van de Jodenvervolgving had laten voorlezen. De kloosterlingen van de familie Löb zijn van hen het bekendste voorbeeld (zie verhaal#).

Op donderdag 27 augustus 1942 kregen honderden Joden in heel Noord-Brabant een 'oproeping' zich de volgende dag met een voorgeschreven hoeveelheid bagage op het trein- of busstation te melden. Hun huissleutel moesten ze afgeven en hun huisraad achterlaten. Zo kregen in Tilburg 129 personen een oproep, vooral de gevluchte, inmiddels stateloze Duitse Joden en personen tot 60 jaar: de schijn dat het ging om werkverschaffing, moest immers in stand worden gehouden. Van hen meldde zich twee derde daadwerkelijk de volgende dag op het station; de meesten anderen hadden kans gezien onder te duiken, vooral de Duitse Joden, die immers al een keer waren gevlucht en daardoor – terecht – meer op hun hoede waren. Het etmaal respijt had hun de kans gegeven een andere, ongetwijfeld lastige beslissing te nemen. Uiteindelijk werden er van de Joodse Tilburgers die zich wel meldden, 46 via de centrale verzamelplaats in 's-Hertogenbosch naar doorgangskamp Westerbork afgevoerd. De meeste aldus verzamelde Noord-Brabantse Joden werden op 31 augustus naar Auschwitz gedeporteerd en vermoord; slechts één uit Duitsland gevlucht echtpaar overleefde, wellicht omdat de man een gedecoreerde veteraan van de Eerste Wereldoorlog was en daarom in een kamp voor 'geprivilegieerden' terecht kwam. Ook zogenaamd gemengd gehuwden ontsprongen vooralsnog de dans: toch waren zij hun leven niet zeker. Zij werden in 1944 ofwel gedwongen gesteriliseerd ofwel al dan niet tijdelijk opgesloten in Westerbork. Velen van hen doken onder.

In de zomer 1942 belandden Joodse mannen, onder wie Noord-Brabanders, in werkkampen in Oost-Nederland. In oktober werden die opgeheven en werden de mannen in Westerbork herenigd met hun gezinnen en daarna gedeporteerd. Op 10 november volgde een razzia in de provincies Noord-Brabant en Limburg. Doel was iedereen tot 60 jaar op te pakken die in augustus nog een *Rückstellung* had en mensen die om een andere reden (zoals ziekte) uitstel hadden gekregen. Toch werd in Noord-Brabant ook een grote groep ouderen meegenomen. Slechts een kleine groep ouderen bleef nog 'legaal' achter.

Op 30 maart 1943 vaardigde *Generalkommissar* Hanns Albin Rauter het bevel uit dat de Joden acht provincies, waaronder Noord-Brabant, uiterlijk op 10 april verlaten moesten hebben. De nog achtergebleven, niet ondergedoken Joden – onder wie vooral ouderen – kregen een oproep zich te melden bij het inmiddels geopende Kamp Vught (*Konzentrationslager Herzogenbusch*), het enige SS-concentratiekamp buiten Duitsland en bezet Polen. Uitgezonderd werden de gemengd gehuwden en – voornamelijk – enkele leden van de Joodsche Raden. Op 9 april reisden uit diverse plaatsen de Joden per bus of trein naar Vught. De meesten van hen werden enkele dagen later via Westerbork naar Sobibor vervoerd en daar vermoord. Ten slotte werden in september 1943 de *Sperren* van de lokale Joodsche Raden ingetrokken en de leden naar Westerbork en vandaar vaak naar kamp Bergen-Belsen gedeporteerd. Althans formeel was Noord-Brabant 'Jodenvrij', met uitzondering van de gevangenen Joden in *Durchgangslager Herzogenbusch*.

Landelijk gezien werd ongeveer een derde van de ondergedoken Joden verraden en opgepakt. Precieze cijfers voor Noord-Brabant zijn er niet, maar het valt aan te nemen dat er in deze landelijke provincie relatief veel Joden (en anderen) ondergedoken zaten. Na de oorlog stelde het Militair Gezag een lijst op van 1500 of meer in Brabant opgedoken Joodse onderduikers. Lokale geschiedenissen vertellen hun lotgevallen, van Joden die dankzij heroïsche bescherming overleefden, van hen die werden verraden, illegaal over de grens gevoerd (en daar, in België, Frankrijk of Zwitserland soms alsnog gepakt) en in sommige gevallen door hun zogenaamde beschermers vermoord, uitgebuit, aan hun lot overgelaten of anderszins mishandeld werden. De geschiedenis van de Joodse onderduik in Noord-Brabant is, met al zijn fraaie en minder fraaie kanten, nog niet geschreven.

Volgens de kille statistieken overleefde bijna de helft van de in 1941 in Noord-Brabant geregistreerde Joden. Over heel Nederland gezien kwam zo'n driekwart van de Joden om; in de provincies varieert het percentage overlevenden tussen ongeveer de helft (Utrecht, Limburg en Noord-Brabant) en slechts 20 % (Drenthe en Groningen). Opmerkelijk zijn de verschillen per plaats: in Bergen op Zoom en Waalwijk overleefde nagenoeg twee derde van de Joden, in Eindhoven 60 %, in Breda en Tilburg de helft, in Oss, Veghel en 's-Hertogenbosch ongeveer een derde deel, en in Boxtmeer nog geen 20 %. Dat betekent dat kenmerken van de lokale Joodse gemeenschap en plaatselijke omstandigheden van invloed zijn geweest op de overlevingskansen. We moeten dan denken aan de intensiteit van lokale contacten, de mate van integratie en de relatieve welgesteldheid van de Joden. Het zich al dan niet aanpassen of meewerken aan de maatregelen van de Nazi's door de lokale bevolking, zoals leraren, spoorwegmannen en ambtenaren, en hun kleine daden van verzet, konden het lot van de Joden vaak beslissend beïnvloeden. Ook verschilde de inzet van lokale kerkelijke en andere formele en informele organisaties om onderduikers op te vangen van plaats tot plaats. Tot slot speelde de mate van corruptie, nauwgezetheid en collaboratie van het plaatselijk bestuur, de politie en de bezettingsautoriteiten zoals de *Sicherheitspolizei* een doorslaggevende rol.

Conclusie

De Jodenvervolgung in Noord-Brabant onderscheidde zich, net als in de provincies Utrecht en Limburg, van die in de rest van het land doordat de Joden hier niet – met uitzondering van de razzia van 10 november 1942 – uit hun huizen werden gehaald of in hun straat verzameld, maar zich na een schriftelijke oproep of aanzegging zelf moesten melden. Dat gunde hun enig respijt om te beslissen of zij zich werkelijk zouden melden dan wel zouden onderduiken. Het gegeven dat zij een kleine minderheid vormden en vaak in hoge mate geassimileerd waren of althans veel contacten buiten de Joodse kring

hadden, vergrootte hun kans op het vinden van een onderduikplek. Ook de nabijheid van de grens met België, de ruime aanwezigheid van dorpen en gehuchten, afgelegen boerderijen en – in geval van nood – bossen en heide maakten hun overlevingskansen groter dan in de meer verstedelijkte provincies. Wellicht hebben zich net als in Limburg vooraanstaande leiders in de gemeenschap, zoals kapelaans en anderen, gemanifesteerd als organisatoren van de onderduik. Veel is echter nog onduidelijk en zou nader onderzocht moeten worden. De relatief beperkte omvang van de Joodse gemeenschap in Noord-Brabant maakt het mogelijk om voor allen een onderzoek te doen op basis van hun persoonlijke levensloop en lotgevallen, zoals dat ook voor Limburg is verricht.

Sinds 2009 zijn ook in Noord-Brabant struikelstenen gelegd, overwegend voor vermoorde Joden. Plaatsen in Noord-Brabant met struikelstenen zijn Eindhoven, Tilburg, Roosendaal, Goirle, Oss, Grave, 's-Hertogenbosch, Werkendam, Geertruidenberg, Oosterhout, Geffen, Woudrichem en Moergestel. Oisterwijk en Uden volgen in 2019. In Vught legde men herdenkingsstenen van eigen ontwerp en ook Waalwijk heeft daar plannen voor. Dit heeft geleid tot een stroom aan gedegen lokaal onderzoek waardoor de lotgevallen en levensgeschiedenissen van inmiddels honderden Joodse Noord-Brabanders aan de vergetelheid zijn ontrukkt. Moge hun herinnering tot zegen zijn.

Literatuurlijst:

- Bader, Jan, *Kroniek van 'n Vervolging. Joden in Noord-Brabant 1933-1948* (Soesterberg 2016).
- Beer, Ad de, en Gerrit Kobes, *Het leven gebroken. De geschiedenis van de Tilburgers die als gevolg van de strijd tegen Duitsland en de bezetting van Nederland om het leven kwamen*. Tilburgse Bronnenreeks 4 (Tilburg 2002).
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family* (Hilversum 2016).
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, en Petra Robben, 'Een naam, een gezicht, een verhaal, een plek. Op zoek naar Joodse Tilburgers, 1930-1945', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 31 (2013) 59-62.
- Buuren-Meinardi, Anje van, *De geschiedenis van Joodse families in Bergen op Zoom* (Oosterbeek 2013).
- Cahen, Max, *In vrede en vriendschap. Sholoum vereinchous, een kleine kroniek van de vooroorlogse joodse gemeenschap in 's-Hertogenbosch*, ed. Truus Wertheim-Cahen, Aart Vos en Arnoud-Jan Bijsterveld ('s-Hertogenbosch 2014).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2006).
- Didden, Jack, en Maarten Swarts, *Provinciestad in Oorlogstijd, Waalwijk en omgeving 1939-1945* (Drunen 1991).
- Eijnde, Jeroen van den, René Kok, Ad van den Oord, Henk Smeets en Ruud Weissmann, 'Ik reken binnenkort wel met je af'. *Joodse oorlogsslachtoffers uit Vught', Vughtse Historische Reeks* 13 (2013) 6-27.
- Gil, Jardena, en Petra Robben, 'Open Joodse Huizen in Tilburg', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 31 (2013) 94-97.
- Lossez, Corrie, met C.J.M. Brok en J.M.F. IJsseling, 'De Bredase joden en de Holocaust', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 47 (1994) 29-60.
- Meeuwenoord, Marieke, *Het hele leven is hier een wereld op zich. De geschiedenis van kamp Vught* (Amsterdam 2014).

- Oord, Ad van den, *Vervolgd en vergeten. Duitse en Nederlandse joden in Oisterwijk 1933-1945* (Oisterwijk 1998).
- Projectgroep Struikelstenen Eindhoven, *Ze waren onze burens. De verhalen achter de namen op de struikelstenen* (Eindhoven 2014).
- Rens, Herman van, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Maaslandse Monografieën 76 (Hilversum 2013).
- 'Struikelstenen Uden' op <https://struikelstenen-uden.jimdo.com/>
- Weissmann, Ruud, 'Het leven aan hen ontnomen. Joods 's-Hertogenbosch tijdens de bezetting' in: *'Wegens bijzondere omstandigheden...' 's-Hertogenbosch in bezettingstijd 1940 – 1944*, ed. René Kok (Alphen aan de Maas 2008) 263-284.
- Werkgroep Struikelstenen Oss en Conny Leijten, et al., *Stilstaan bij de Struikelstenen in Oss. Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is* (Oss 2014).
- Zijlmans, Bas, *Mo(nu)ment om niet te vergeten. Kroniek van de lotgevallen van de Bergse joden in de Tweede Wereldoorlog* (Geertruidenberg 2014).

Aantal Joodse inwoners in de grootste Joodse gemeenschappen in Noord-Brabant in 1930 en in 1940/1941, en aantal vermoorde inwoners. Deze cijfers zijn zeker niet exact en zijn afhankelijk van de definitie van Joods-zijn, het moment van tellen/registreren en de definitie van vermoord/omgekomen: al dan niet na deportatie, inclusief of exclusief natuurlijke dood.

Plaats	1930	1940/1941	Vermoord/omgekomen
Bergen op Zoom		44	15
Breda	circa 150	circa 200	circa 100
Tilburg	168	363	173
Waalwijk		25	9
's-Hertogenbosch	388	465	293
Oss		364	263
Boxmeer		17	12
Veghel		24	8
Eindhoven	431	593	251
Noord-Brabant	1.654	2.320	minstens 1.184